

Змеевская Е. Семантико-когнитивная природа авторской сенсорики в художественном тексте.

В статье рассматривается понятие ментального пространства сенсорики как модель проявления авторской сенсорики в семантике художественного текста. Предлагается типология свойств ментальных пространств сенсорики.

Ключевые слова: авторская сенсорика, ментальные пространства сенсорики, семантика художественного текста.

Zmiyevs'ka O. Semantic and Cognitive Nature of the Author's Sensory System in Literary Text.

The article focuses on the issue of mental spaces as a model of the author's sensory system embodied in literary narrative and texture. The author gives a typology of the main semantic and cognitive peculiarities of sensory mental spaces.

Key words: author's sensory system, sensory mental spaces, narrative, texture.

Лариса Кардаш

(Переяслав-Хмельницький)

УДК 811.161.2'367.625

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕНОСНОГО ВЖИВАННЯ ДІЄСЛІВ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ (на матеріалі творів В. Симоненка й Л. Костенко)

У статті розглянуто поняття переносного значення й переносного вживання слів; диференційовано типи переносних значень дієслів; проаналізовано особливості переносного вживання дієслів у поезіях В. Симоненка та Л. Костенко.

Ключові слова: переносне значення, переносне вживання слів, полісемантичне ядро слова, термінологічні, оцінні й пластичні переносні значення.

Постановка проблеми. Проблема розмежування переносного значення і переносного вживання слів привертала й привертає увагу вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. На всіх етапах розвитку мовознавчої науки ця проблема вирішувалася по-різному. Спочатку виник інтерес до художніх прийомів, що надають мові поетичного характеру, а з розвитком порівняльно-історичного мовознавства розробка цього питання набула нового звучання та потребує нових лінгвістичних пошуків.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вивчення переносного значення слова – одна з актуальних проблем мовознавства. Лінгвістичні дослідження другої половини ХХ і початку ХХІ століття (праці Ф. Бацевича, В. Ващенко, В. Виноградова, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, Г. Золотової, О. Кубрякової, В. Русанівського, Д. Шмельова, Л. Щерби та ін.) скеровані на семасіологічний підхід до вивчення переносного значення слова. Останнім часом дослідники виходять за певні межі логічного і психологічного його розуміння і плідно працюють над формуванням лінгвістичної теорії цього явища.

Мета статті полягає в комплексному аналізі природи переносного вживання дієслів у поетичних творах В. Симоненка та Л. Костенко.

Виклад основного матеріалу. Одна з характерних особливостей слова як мовного знака полягає в тому, що одне й те ж матеріальне вираження може пов'язуватися різними значеннями, тобто «історія слова включає в себе значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент [11, с. 67]». Доки слово функціонує в мовленні, воно може ставати носієм несподіваних значень. Значення в мові не може існувати ізольовано, воно реалізується в мовному оточенні (причому слово реалізує лише один з кількох можливих лексико-семантичних варіантів чи відтінків значення, і це залежить від значень інших, пов'язаних із ним змістом, слів). Тому вивчення смислової структури слів здійснюється на основі вивчення їх лексико-граматичних зв'язків у контексті. Як зауважив В.М. Петрухін, «контекст визначає семантичну душу слова [10, с. 105]».

Значення слiв по-рiзному самовизначаються у зв'язку з функцiонуванням у контекстах. На цiй основi видiляють рiзнi типи лексичних значень. У російському мовознавствi вперше питання про типи лексичних значень поставив академик В.В. Виноградов у своїй статтi «Основнi типи лексичних значень». За особливостями предметно-поняттiвної спiввiднесеностi вчений видiляє пряме й переносне значення [6, с. 22].

Переносне значення, якого слово набуває в результатi перенесення наявного найменування на новi предмети, є одним з найважливиших шляхiв змiни значення слова. Переносне значення, як правило, не буває довiльним: воно породжується основним, спирається на нього i спiвiснує з ним. I тому «незалежно вiд даного вживання слова, воно присутнє у свiдомостi зi всiма значеннями, з прихованими i можливими, готовими на випадок першої ж необхідностi вплинути на поверхню. Однак те або iнше значення слова реалiзується i визначається контекстом його вживання [5, с. 47]».

Категорiя переносностi пов'язана з дiахронiчним планом функцiонування словникового складу, тобто, переносне значення є продуктом iсторичного розвитку слова. Наявнiсть iсторiї в словi, яка виявляється насамперед у поширеннi слова в мовi, є основною його ознакою (про це стверджує бiльшiсть дослiдникiв, зокрема й В.В. Виноградов [6, с. 22]).

Дослiдження проблеми переносного значення слова вимагає з'ясування змiсту цього поняття. «Переносне значення – це вторинне, мотивоване значення слова, яке ґрунтується на перенесеннi найменувань з одного предмета на iнший у процесi пiзнання i розвитку мови [15, с. 7]». Воно суспiльно усвiдомлене, є джерелом полiсемiї i становить її периферiю. Значення виявляється навколо основного стрижня слова та розкривається й осмислюється залежно вiд контексту, тобто зумовлене контекстуальним оточенням. Переносне значення слова сприймається як окреме i фiксується у «Словнику української мови».

У мовi є й такi переноснi значення слiв, якi виступають лише в конкретному контекстi. Цi значення не фiксуються словниками, не закрiпленi узусальною мовною практикою i належать до властивих художнiй лiтературi засобiв мовної образностi, до тропiв. Цей тип переносних значень слiв квалiфiкують як мовленнєвi переноси, або образне вживання слiв. Вони є результатом iндивiдуальної творчостi письменника. Образне вживання виражає особисте уявлення кожної людини, а переносне значення є етапом формування поняття.

Щоб запобiгти сплутуванню термiнiв «значення» i «вживання» слова, потрiбно розрiзняти два поняття термiна «значення»: 1) значення як семантика слова взагалi, як постiйна його здатнiсть позначати будь-який змiст; 2) як суспiльно усвiдомлений, окремий елемент, частина семантики полiсемантичного слова. У випадку переносного вживання слова маємо справу, головним чином, iз значенням у першому випадку i, значно рiдше, – у другому.

Переноснi вживання функцiонують у виглядi метафори, метонiмiї та синекдохи. Але головним способом i прийомом створення образностi вважають метафору, яка виступає найiнтенсивнiшим засобом збагачення лексичного складу мови. А.І. Єфiмов стверджує, що образне мовлення зводиться до метафоричного використання слiв [7, с. 44]. У результатi метафоричного перенесення можуть виникати, окрiм iндивiдуальних, авторських вживань, ще й узусальнi значення слiв. Тобто, такi переноснi значення слiв, якi хоч i загальновiдомi, проте зберiгають у собі образний змiст. Цi значення переважно з бiльшою чи меншою повнотою фiксуються словниками.

Характер переносних значень метафор надзвичайно рiзноманiтний. Мiж собою вони можуть вiдрiзнятися ступенем своєї незвичайностi й складностi. Усi переноснi значення можна подiлити на термiнологiчнi й оцiннi, а промiжним типом виступають пластичнi переноснi значення. Ця класифiкацiя типiв переносних значень «базується на визначеннi ступеня нейтральностi назви, ступеня суб'єктивностi називання i, таким чином, перетинається з розрiзненням iсторично i актуально переносних значень слiв [15, с. 90]». *Термiнологiчнi* – це, як правило, iсторично переноснi значення, якi виникли для задоволення потреби в називаннi нового. *Оцiннi* – є характеризуючими значеннями. Сфера їх виникнення

i функцiонування – живе мовлення. В основi характеристики лежить порiвняння, видiлення схожостi у певному вiдношеннi i метафоричне перенесення назви. Цi значення по-рiзному виявляються в рiзних частинах мови. *Пластичнi* – це значення, якi виникають внаслiдок прагнення оповiдача до наочностi, пластичного викладу. Цей тип переносних значень стоить найближче до оцiнного.

Типи переносних вживань слiв легко видiляються серед iменникiв та прикметникiв. Це обумовлюється тим, що зв'язок слова з поняттям, мови з мисленням виступає тут найбезпосереднiше. Iменники – це насамперед конкретнi предметнi назви, i тому всiякi змiщення назви, змiсту слова виявляються дуже наочно. Прикметник виступає як iндикатор значення iменника: вiн уточнює значення iменника, тобто утримує необхідний вказiвний мiнимум, який показує, у якому iз своїх значень виступає iменник.

Щодо видiлення типiв переносних вживань дiєслiв, то є деякi труднощi, бо характер переносних значень дiєслiв складний i рiзноманiтний. Семантика дiєслова бiльш абстрактна, нiж семантика iменника. Для дiєслова характерна багатозначность у вживаннi: воно передає процес, стан, дiю; характер дiї узагальнюється, i для дiєслова характерна множинность охоплення ним явищ дiйсностi. Найчастiше явище в дiєсловах – перенесення найменування, тобто метафоризацiя [2, с. 159].

За своїм значенням дiєслова протиставляються прикметникам насамперед як слова, що виражають ознаку в процесi її становлення, тривання або розгортання. Також вони протиставляються iменникам i виступають як опосередкованi значеннями iменникiв, тобто при аналізовi семантики дiєслова не можна не враховувати семантики iменникiв, що граматично пов'язуються в тексті з дiєсловом. Тому розрiзнення типiв переносних значень дiєслiв проводиться значною мiрою умовно.

Отже, при диференцiацiї типiв переносних значень дiєслiв головну роль вiдiграють семантичнi критерiї, контекст вiдiграє лише допомiжну роль. Тип переносного значення легко видiлити, коли воно виникає на перетинi категорiй живого-неживого, фiзичного-психiчного, i найчастiше такi значення бувають термiнологiчнi.

Пiд термiнологiчним переносним значенням дiєслiв розумiють такi, що справдi становлять термiни, i такi, що служать для однозначного називання речi або суспiльного явища. Вони є стилiстично нейтральними за своїм вживанням i, як правило, до них важко пiдбрати синонiми. Основною умовою для вiднесення переносного значення дiєслова до типу термiнологiчного значення є стилiстична нейтральность слова, незалежность його семантики вiд семантики слiв, граматично пов'язаних iз ним у межах речення. Цi значення дiєслiв загалом складають незначну групу слiв в поезiї В. Симоненка, приблизно 40:

Нiби краплi жовтi в темну воду

*Стиглi зорi **падають** вночi.*

(Нiби краплi жовтi в темну воду).

Переносне значення дiєслова **падають** можна вважати термiнологiчним тому, що воно настiльки усталалося, що навiть не сприймається як переносне. На думку Н. Амосової, цi слова навiть не є власне словами з переносним значенням. У дiахронiчному планi – це результат поступового пiдведення пiд означення дiї все нових i нових можливих суб'єктiв i об'єктiв [1, с. 18].

Можна навести ще ряд прикладiв:

Мерехтять у туманi вогнi,

***Впали** роси на заспанi трави.*

(Чекання).

*І зими **бiлють**, i весни **дзюрчать**,*

*Роки **пропливають**, мов хмари.*

(Балада про зайшлого чоловiка).

У поезiї Лiни Костенко прикладiв термiнологiчного переносного значення налiчується близько 30. Сюди входять, як i у Василя Симоненка, дiєслова широкої семантики: на позначення найбiльш очевидних дiй, процесiв, станiв. Це переважно дiєслова зi значенням перемiщення або конкретної фiзичної дiї:

*І наче склом затовчений туман,
упала перша паморозь на віти...
(Біднесенький мій ліс...).*

*Життя **iшло**, минуло той перон.
(Очима ти сказав мені: люблю).*

*А хмари **бiгли**, хмари **бiгли** і спотикались
(Гроза проходила десь поруч).*

У наведених прикладах дiєслова *упала*, *iшло*, *бiгли* характеризуються зблiдненiстю, стиранням основної семантики. Цi значення дiєслiв настiльки усталилися, що функцiонують як суспiльно усвiдомлений елемент, як частина семантики полiсемантичного слова, тобто, тут маємо справу з власне узуальними значеннями слiв, а не авторсько-iндивiдуальними. У таких значеннях цi та iншi дiєслова широко вживаються не лише у мовi художнiх творiв, але й у мовленнi: *iдуть* роки, *пливуть* хмари, життя *пройшло* тощо.

Значно бiльшу групу слiв у досліджуванiх творах складають пластичнi переноснi значення: у В. Симоненка та Л. Костенко їх за кiлькiстю понад 200. Це можна пояснити тим, що поетичне мовлення – це iндивiдуальне образне мовлення автора, який прагне конкретизувати кожне слово у своїх творах. А пластичне переносне вживання i виникає в результатi бажання автора наочнiше представити своє уявлення. Цi вживання видiляються на основi зумовленостi переносної семантики даного слова семантикою iншого, граматично тiсно пов'язаного з першим:

*Тихо вечір тумани **пряде**
І не чути й не видно нікого,
Лиш чекання моє молоде
Одинокю стоїть край дороги.
(Чекання).*

*Як він iшов!
Струменiла дорога,
Далеч у жадiбнi очi текла.
(Перехожий).*

*Я тобі галантно не вклонюся,
Комплiмента зроду **не злiплю**.
(Я тобі галантно не вклонюся).*

***Цидилась** нiч крiзь темне сито неба,
І зорi танули, як вогники малi.
(Кирпатий барометр).*

У Лiни Костенко зустрiчаємо такi приклади пластичного переносного вживання дiєслiв:

*А коло хати пелехатий сонях
пасе траву в блакитному доцi.
(На оболонях вiтер у болоньях).*

*У верховiттях вiтер **колобродить**,*

*сумує стежка дичками внатрус.
(На оболонях вітер у болоньях).*

*Життя соталось, **соталось**
гiркими нитками iронії.
(Нiчого такого не сталося).*

У наведених прикладах усi дiєслiвнi метафори не мають самостiйного переносного значення, вони граматично пов'язанi з семантикою iменникiв: вітер *колобродить*, сонях *пасає* траву, *сумує* стежка. Це є свiдченням того, що в даному випадку в словi ще не сформувався самостiйне переносне значення, протиставлене прямому. Значення цих дiєслiв – це явища лише даного контексту.

Пластичний вид переносних значень слiв – власне не «значення» слова, а тiльки результат переносного вживання слова. Але «з семантичного боку, пластичне переносне значення i термiнологiчне виявляють однi й тi ж самi закономірностi взаємодії прямого i переносного значень; з синтаксичного боку мiж ними також iснує суттєва близькiсть [15, с. 94]». Контекст не створює пластичного значення, а лише допомагає його виявленню. Тому розмежування цих значень проводиться умовно.

*У Василя Симоненка:
Бiлi-бiлi конвалії милі,
Вас **насіяла** тут весна.
(Червоні конвалії).*

*Небо теплою глибиніє
I радiсть наливається в серця.
(Маленькi сонця).*

У поезії Л. Костенко синкретизм пластичного i термiнологiчного переносних значень найяскравiше проявляється у сфері протиставлення живого i неживого:

*Медові зорі в небі **прокидаються**,
тополі бiлим листям лопотять.
(Чуже весiлля).*

*Ласкавий вітер жито **колисав**,
(Було нас троє...).
А вiкна **сплять**, засклив мороз їм сльози,
У вирiй полетіли рогачі.
(Дзвенять у відрах крижані кружальця).*

У наведених рядках важко визначити тип переносного значення: одне i те ж дiєслово може вживатися то незалежно, то синтаксично пов'язуватися з iншими словами-посередниками, якi розкривають переноснiсть його значення, тобто один тип переносного значення переходить в iнший, але при цьому залишає деякi свої ознаки в попередньому. Отже, при вiднесеностi до термiнологiчного чи пластичного переносного значення слова керуються насамперед семантичним критерієм. Вирiшальну роль тут вiдiграє мовне чуття, хоча й синтаксичнi умови контексту iнодi вказують на переноснiсть вживання слова, допомагає його виявленню.

Окремо вiд попереднiх типiв переносних значень стоїть оцiнне переносне значення. Це пояснюється тим, що категорія оцiнки «виражається не стiльки за допомогою переносного вживання слiв, скiльки за рахунок використання багатiї емоцiйної сфери [15, с. 94]», тобто емоцiйне забарвлення слова – це тi конкретнi емоцiйнi вiдтiнки, яких набуває певна словоформа в конкретному контекстi. Оцiннi переноснi значення виникають у мовленнi як слова-характеристики людини, тварини, їх поведiнки. Розрiзняють два рiзновиди оцiнного значення: iнгерентне, тобто таке, що закрiплене як самостiйна iнваріантна сема, i

адгерентне, або окаянальне, – таке, що виступає емоцiйною оцiнкою лише в певному контекстi [6, с. 51–52].

Емоцiйне забарвлення слова змiнюється вiд контексту до контексту, бо, як писав В.В. Виноградов, «предметно-логiчне значення кожного слова оточене експресивною атмосферою [6, с. 51]».

iснують рiзнi класифiкацiї оцiнного переносного значення, але оскiльки дiєслова мають широку абстраговану семантику, то майже неможливо видiлити тематичнi групи дiєслiв, якi служать джерелом оцiнних переносних значень. Найбiльшу групу в поетичному мовленнi В. Симоненка становлять дiєслова говорiння та дiєслова, якими передаються особливостi мовлення. Вони являють собою групу, найбагатшу емоцiйними вiдтiнками: вiд позитивних до негативних. Кiлькiсно вони займають менше мiсця, нiж термiнологiчнi та пластичнi переноснi значення. У поетичних творах В. Симоненка виявлено до 50 прикладiв оцiнного переносного вживання дiєслiв:

***Бубоняць** рогачi i кочерги –
Щось пригадують з давнини.
(Пiч).*

*Не просто ступали –
Спiвали ноги,
I тиша музику берегла.
(Перехожий).*

У поетичних творах Лiни Костенко налiчується лише до 30 прикладiв оцiнного переносного вживання дiєслiв, серед них найбiльшу групу становлять дiєслова зi значенням звучання, кiлькiсно 19:

***Закладав** холод iклами бурульок.
(I я не я, i ти менi не ти).*

***Смiється** кожна кiтка конюшини,
регоче пилом Сагайдачний шлях.
(Смiється кожна кiтка конюшини).*

Цей тип переносного вживання дiєслiв становить промiжну ланку мiж термiнологiчним та пластичним.

Висновки. Отже, при диференцiацiї типiв переносних значень дiєслiв головну роль вiдiграють семантичнi критерiї, контекст вiдiграє лише допомiжну роль. Тип переносного значення легко видiлити, коли воно виникає на перетинi категорiй живого-неживого, фiзичного-психiчного, i найчастiше такi значення бувають термiнологiчнi.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амосова Н. Слово и контекст / Амосова Н. – Л. : Просвещение, 1958. – УЗЛГУ. – № 243. – С. 18–23.
2. Бессарабова Н.Д. Метафора как языковое явление / Бессарабова Н.Д. – М. : Высшая школа, 1987. – 214 с.
3. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика / Васильев Л.М. – М. : Наука, 1990. – 345 с.
4. Ващенко В.С. Українська семасiологiя. Типологiя лексичних значень : [посiбник для студентiв-фiлологiв] / Ващенко В.С. – Днiпропетровськ, 1981. – С. 16–17.
5. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / Виноградов В.В. – М. : Высшая школа, 1977. – 320 с.
6. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 22–27.
7. Зуева Н.Ф. Изучение эстетической функции слова на уроках русского языка / Н.Ф. Зуева // Исследования по семантике русского языка. – Ташкент, 1982. – С. 44.
8. Марцинкiвська О.Є. Переносне значення та образне вживання / О.Є. Марцинкiвська // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 24–33.

9. Панюшева М.С. Слово в поэтической речи / М.С. Панюшева // Значение и смысл слова. Художественная речь, публицистика. – М. : Просвещение, 1987. – 365 с.
10. Проблемы изучения слова : семантика, структура, форма : [сб. науч. трудов]. – Тверь, 1990. – 310 с.
11. Русанівський В.М. Структура лексичної i граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 315 с.
12. Степанченко И.И. Об изучении метафорического стиля на экспериментальной основе / И.И. Степанченко // Вопросы лексической семантики. – М. : Просвещение, 1980. – С. 97–98.
13. Харченко В.К. Переносные значения слова / Харченко В.К. – Воронеж, 1989. – 175 с.
14. Черкун Л.І. Стилiстичнi функції полiсемiв у художньому мовленнi / Л.І. Черкун // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 46–48.
15. Шамота А.М. Переносне значення слова в мовi художньої лiтератур / А.М. Шамота. – К. : Радянська школа, 1967. – 235 с.
16. Шмелев Д.Н. Слово и образ / Шмелев Д.Н. – М. : Учпедгиз, 1964. – 240 с.
17. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Шмелев Д.Н. – М. : Просвещение, 1973. – 280 с.

Кардаш Л. Особенности переносного употребления глаголов в поэтическом тексте (на материале произведений В. Симоненко и Л. Костенко).

В статье рассмотрено понятия переносного значения и переносного употребления слов; дифференцированы типы переносных значений глаголов; проанализированы особенности переносного употребления глаголов в поэзиях В. Симоненко и Л. Костенко.

Ключевые слова: переносное значение, переносное употребление слов, полисемантическое ядро слова, терминологические, оценочные и пластичные переносные значения.

Kardash L. Peculiarities of Figurative Verbs' Usage in Poetic Text (Analysing the Works of V. Symonenko and L. Kostenko).

The article considers the notions of figurative meaning and figurative usage of words; differentiates types of figurative meanings of verbs; and analyzes peculiarities of figurative usage of verbs in poetry by V. Symonenko and L. Kostenko.

Key words: figurative meaning, figurative usage of words, polysemantic word center, terminological, evaluative and plastic figurative meanings.

Лiлiя Кузнецова
(Львiв)

УДК 81'42.811.111

ТЕКСТ У ВИМІРІ МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

У статті зроблена спроба огляду підходів i напрямів до тлумачення поняття текст, вивчення впливу поверхневих та глибинних структур на процес розуміння тексту.

Ключові слова: текст, дискурс, лінгвістика лінгвостилістика, текстолінгвістика.

Вивчення впливу поверхневих i глибинних структур на процес розуміння тексту i різних видів ментальної репрезентації його зовнішньої та внутрішньої організації потребує розуміння зв'язку мовно-когнітивної здатності людини (з мовою), що перебуває у полі зору лінгвостилістики, текстолінгвістики, а також сучасних напрямів дослідження дискурсної лінгвістики (І.В. Арнольд [1], М.М. Бахтин [2], М.П. Брандес [3], О.Л. Каменська [7], І.М. Колєгаєва [9], В. Г. Ніконова [19], Ю.М. Скребнєв [31], Beaugrande R-A de [32], W. Dressler [33], G. Cook [34], М.А.К. Halliday [35], М. Stubbs [36]).

Характеристикою сучасної лінгвістики є переорієнтація дослідницьких інтересів з об'єкта пізнання на суб'єкт, а також з мікроодиниць на макроодиниці, які вирізняються високим ступенем складності. Серед одиниць нового рівня пізнання лінгвістичних явищ є **дискурс** як ієрархічно організована цілісна когнітивно-комунікативна система, вивчення якої